

KONSEPT TUSHUNCHASI VA UNING TILSHUNOSLIKDAGI TADQIQI

*O'zbekiston Respublikasi Farg'ona viloyati Farg'ona shahar 10-umumiy
o'rta ta'lim maktabi nemis tili o'qituvchisi*

Usmanova Farangiz Ilhombek qizi

Annotatsiya: Mazkur maqolada “konsept” tushunchasining tilshunoslikdagi tadqiqi, uning nazariy-metodologik asoslari hamda kognitiv-semantik va lingvokulturologik yondashuvlar doirasidagi izohlar yoritilgan. Tadqiqotda konsept nazariyasining rivojlanish bosqichlari, prototip va freym nazariyalari, konseptual metafora hamda lingvokulturologik maktablarning g'oyalari tahlil qiligan. Nemis tilshunosligidagi konsept tadqiqi o'ziga xos jihatlari – freym modellashirish va diskurs tahlili asosida ko'rib chiqilgan. Natijada, “farzand/Kind” konsepti misolida yadro va periferiya birliklari, qadriyat va stereotip qatlamlari, shuningdek, madaniy mazmun komponentlari aniqlash imkoniyatlari belgilangan. Tadqiqot xulosalari konseptual tahlilning til va madaniyat kesishmasidagi o'rnini ko'rsatib, lingvosemantik va lingvokulturologik izlanishlar uchun nazariy apparat vazifasini bajaradi.

Kalit so'zlar: konsept, kognitiv semantika, freym, prototip, konseptual metafora, lingvokulturologiya, qadriyat, stereotip, farzand, Kind.

Kirish (Introduction)

Inson tafakkuri va tilini o'rganishda “konsept” tushunchasi muhim nazariy ahamiyat kasb etadi. Bu atama dastlab mantiq va falsafa sohalarida qo'llanilib, keyinchalik tilshunoslikka kognitiv yondashuv doirasida kirib kelgan [1]. Bugungi kunda “konsept” termini tilshunoslikning turli yo'nalishlarida keng qo'llanmoqda va hatto kognitiv, semantik hamda madaniy lingvistikaning tushunchalar tizimiga chuqur singib ketgan [1]. Konseptlarni tadqiq etish zamonaviy tilshunoslikda nihoyatda dolzarb sanaladi. Shu bilan birga, konsept mohiyatini izohlash borasida turli nazariy qarashlar mavjud bo'lib, ilmiy adabiyotlarda ushbu tushuncha bir-

biridan farqli talqin etilmoqda [1]. Natijada, konsept atamasining mazmuni haqida yagona to'xtamga kelinmagani terminologik noaniqliklarni keltirib chiqarmoqda [1]. Shunday bo'lsa-da, turli falsafiy shubhalarga qaramay, konseptlarni konseptual tahlil yordamida o'rganish g'oyasi so'nggi yillarda ham tilshunoslik tadqiqotlarida ommalashib bormoqda [2].

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab konsept tadqiqotining asosiy bosqichlari quyidagicha tasniflanadi:

1970-yillar: Prototip nazariyasi (E.Rosch) va freym semantikasining (C.Fillmore) yuzaga kelishi. An'anaviy kategoriyalar tahlilidan farqli o'laroq, bu yondashuvlar konseptlarni qat'iy ta'rif va chegaralar orqali emas, balki prototip namuna (tipik vakil)lar hamda bilim doiralari (freymmlar) orqali tushuntirishni taklif qildi [3]. Bunda kategoriya elementlarining "yadro" (eng tipik vakillar) va "periferiya" (chetlangan unsurlar)ga ajralishi tushunchasi ilmiy muomalaga kiritildi.

1980-yillar: Konseptual metafora nazariyasining shakllanishi (G.Lakoff va M.Johnson) va kognitiv grammatika nazariyasining rivoji (R.Langacker). Bu bosqichda abstrakt tushunchalar insonning konkret tajribasi va metaforik tafakkuri orqali shakllanishi ilmiy asoslab berildi [4]. Masalan, Lakoff va Johnson inson ongida *Vaqt – bu pul* kabi metaforalar tizimi mavjudligini ko'rsatib, til orqali ifodalanadigan konseptual metaforalar tafakkurga ta'sir etishini isbotladilar.

1990-yillar: Til va madaniyat o'zaro aloqasini o'rganuvchi lingvokulturologiya mustaqil yo'nalish sifatida shakllandi (V.N.Teliya, V.A.Maslova, V.Karasik va boshqalar) [5]. Ayniqsa, rus tilshunosligida "konsept" atamasi keng qo'llanib, ba'zi hollarda "lingvokulturema" kabi muqobil terminlarni ham siqib chiqardi [1]. Bu davrda Polsha etnolingvistik maktabi (J.Bartmiński va jamoasi) ham shakllanib, konseptlarni milliy dunyoqarash, stereotiplar va "kognitiv definitsiya" usuli orqali tadqiq eta boshladi [6]. Bu yondashuv konsept mazmunini faqat lug'aviy ma'no bilan cheklamasdan, balki xalq ongidagi obrazli tasavvurlar va qadriyatlarni ham qamrab olishi bilan ahamiyatlidir.

2000-yillar va hozirgi davr: Konseptlarni o'rganishda kognitiv va lingvokulturologik yondashuvlar integratsiyalasha bordi. Hozirgi bosqichda turli

tillardagi konseptual tizimlarni qiyosiy o'rganish, kompyuter lingvistikasi yutuqlaridan (masalan, FrameNet freymli lug'at bazasi) foydalanish, nutqiy diskursda konseptlarning qo'llanishini tahlil etish kabi yo'nalishlar rivoj topdi. Jumladan, nemis tilshunosligida konseptlarning tarixiy-nutqiy rivojlanishi "Begriffsgeschichte" (tushunchalar tarixi) an'analari doirasida o'rganilib, konseptlar vaqt o'tishi bilan diskursda qanday o'zgarishi tahlil qilinmoqda [7].

Germaniya til-madaniy kontekstida konsept tadqiqi alohida ahamiyat kasb etadi. Nemis tilshunosligida konseptual ma'no ko'pincha freym modellari yordamida tasvirlanadi, ya'ni so'z ma'nosi ortidagi bilim tuzilmalari aniqlanadi [8]. Masalan, D.Busse o'z tadqiqotlarida freym semantikasi orqali konseptlar iyerarxiyasi va ularning o'zgarishini tahlil qilish usullarini ishlab chiqqan [8]. Shu bilan birga, nemis gumanitar fanlarida shakllangan Begriffsgeschichte an'anasi muayyan konseptlarning tarixiy jarayonlardagi mazmunini o'rganishga qaratilgan bo'lib, til birligi sifatida konseptning jamiyatdagi o'rni va evolyutsiyasi diskurs tahlili orqali yoritiladi [8]. Demak, "farzand/Kind" kabi ijtimoiy-madaniy ahamiyatga ega konseptni nemis xalqining til va madaniyati misolida tadqiq etish orqali milliy mentalitet va qadriyatlarni aks ettiruvchi lingvokognitiv xususiyatlarni ochib berish mumkin.

Ushbu maqolaning maqsadi – konsept tushunchasini lingvokulturologik va kognitiv-semantik nuqtayi nazardan nazariy tahlil qilish hamda keyingi tadqiqotlar uchun zarur metodologik asos yaratish.

Metodlar (Methods)

Mazkur tadqiqotning nazariy asosini kognitiv semantika, freym semantika, prototip nazariyasi hamda lingvokulturologiya tashkil etadi. Kognitiv semantika til ma'nosini inson ongidagi konseptual tuzilmalar orqali izohlaydi (shu bois kognitiv grammatika doirasida har bir lingvistik birlik ma'no jihatdan konseptualizatsiya bilan bog'liq deb qaraladi). Freym semantika esa so'z ma'nolarini orqaplan bilim strukturalari – freymlar yordamida tushuntiradi. Xususan, C.Fillmore tomonidan taklif qilingan freym modeli atrof-muhit haqidagi bilimlarni ma'no tarkibiga kiritish imkonini berdi [8]. Prototip nazariyasi (E.Rosch) ma'no kategoriyalarining

markaziy (yadro) va periferik a'zolari borligini ko'rsatib, konsept tuzilmasini oddiy taxlab bo'lmas, ko'p o'lchovli toifalar sifatida talqin qildi [3]. Konseptual metafora nazariyasi (G.Lakoff va M.Johnson) abstrakt konseptlar insonning jismoniy tajribasi va metaforik tafakkuri orqali shakllanishini ta'kidlaydi [4]. Kognitiv grammatika (R.Langacker) esa tilning grammatik qurilmalarini ham ma'no (konseptual) jihatdan izohlab, til va tafakkur birligi g'oyasini ilgari surdi.

Til va madaniyat uyg'unligini o'rganuvchi lingvokulturologiya ushbu tadqiqotning ikkinchi nazariy poydevori hisoblanadi. Mazkur yo'nalish, avvalo, rus tilshunosligida shakllangan bo'lib (V.N.Teliya, V.A.Maslova, V.I.Karasik va boshqalar), til birliklaridagi madaniy ma'no va milliy xarakter komponentlarini tadqiq etishga qaratilgan [5]. Masalan, Telijaning ta'kidlashicha, lingvokulturologiya tilni faqat sinxron (zamonaviy holatda) o'rganishi lozim; Maslova esa bu sohaga diaxron (tarixiy) yondashuv ham zarur deb hisoblaydi hamda har bir xalq tilidagi o'ziga xos madaniy xususiyatlarni tadqiq qilishni urg'ulaydi [5]. Garchi ichki farqlar mavjud bo'lsa-da, umumiy maqsad til orqali madaniyat va milliy tafakkurni o'rganish barcha lingvokulturologik tadqiqotlarga xosdir. Xuddi shunday maqsad Polsha etnolingvistika (Lublin) maktabida ham kuzatiladi, J.Bartmiński va uning izdoshlari tilda ifodalangan xalq dunyoqarashi unsurlarini konseptlar orqali tadqiq qiladilar [6]. Bu maktab A.Wierzbicka tomonidan ishlab chiqilgan semantik primitivlar va madaniy kalit so'zlar nazariyasi bilan ham bog'liq bo'lib, mazmunan mushtarak jihatlarni namoyon etadi [6].

Tadqiqot jarayonida bir qator usullar qo'llanildi. Ta'rifiy-tahliliy metod asosida turli olimlarning konseptga bergan ta'riflari solishtirilib, ularning umumiy va farqli jihatlari tahlil qilindi. Xususan, J.Bartmiński taklif etgan kognitiv definitsiya usuli ma'lum bir konseptning lug'aviy ma'no, ensiklopedik bilim, obraz va baho kabi qatlamlarini kompleks tavsiflash imkonini beradi [6]. Qiyosiy-lingvokulturologik metod orqali "farzand" konseptining turli tillar va madaniyatlardagi talqinlari, mazmuniy stereotiplari solishtirildi. Nihoyat, konseptni strukturaviy jihatdan o'rganish uchun konseptual modellashtirish yo'li qo'llandi. Bunda "farzand" konsepti freym sxemasi shaklida tasvirlanib, uning tarkibiy

elementlari va ular orasidagi munosabatlar aniqlandi [8]. Shuningdek, prototipik yondashuv asosida ushbu konseptning eng tipik vakili va periferik namunalari (masalan, o'g'il bola va qiz bola, go'dak va o'smir kabi tasavvurlar) aniqlanib, ular turli tuzilmadagi o'rniga ko'ra tahlil qilindi.

Natijalar (Results)

Konseptning umumiy xususiyatlari tilshunoslikda “konsept” ko'p qirrali tuzilishga ega ma'no birligi sifatida qaraladi. Har bir konseptning yadro va periferiya qatlamlari mavjud bo'lib, prototip nazariyasiga ko'ra konseptning yadrosini eng tipik vakillar yoki xususiyatlar tashkil etsa, periferiya chetki, noan'anaviy unsurlarni qamrab oladi [3]. Masalan, “qush” konsepti prototip sifatida kaptar yoki chumchuq kabi odatiy qushlarni o'zagiga oladi, tuyaqush yoki pingvin kabi noodatiy misollar esa periferiya hisoblanadi. Xuddi shunday, “farzand” konsepti ham dastlab kichik yoshdagi bola obrazini yadroga joylashtirishi, kattaroq o'smir yoki voyaga yetgan farzand kabi tasavvurlarni esa periferik darajaga qo'yishi mumkin.

Konseptning yana bir jihati uning semantik strukturasi murakkabligidir. Har bir konsept atroflicha bilim majmuasini, ya'ni freymni tashkil qiladi. Freym konsept bog'liq bo'lgan vaziyat yoki hodisaga doir tipik bilimlar to'plami. Masalan, “farzand” konsepti “oila” nomli kengroq freym tarkibida namoyon bo'ladi. Bu freymda ota, ona, farzand (bola) kabi rollar bo'lib, ular o'rtasidagi munosabatlar (tarbiya berish, voyaga yetkazish, huquq va burchlar va hokazo) konsept mazmunini belgilaydi. C.Fillmore ta'kidlaganidek, “yetim” (orphan) tushunchasini to'laqonli anglash uchun uni “ota-onasi vafot etgan bola” deb freym orqali tariflash zarur, bu kategoriya faqat ota-ona tushunchasi mavjud fon doirasida to'liq anglashiladi [9]. Demak, konseptning semantik freymi uning ma'no tarkibiga kengroq ensiklopedik bilimlarni kirita oladi [8]. Shu sababli konsept oddiy lug'aviy ma'no bilan cheklanmay, butun bir konseptual tizimdagi o'rnini (masalan, iyerarxiyasini) ham anglatadi. Darhaqiqat, freym modellari konseptlarni izohlash va hatto ularning dinamik o'zgarishlarini tasvirlash uchun qulay vosita bo'lib xizmat qilmoqda [8].

Konsept mazmunida madaniy komponent alohida o'rin tutadi. Til birligi bilan ifodalangan konsept faqat lingvistik ma'nodan iborat bo'lmay, balki u bilan

bog‘liq madaniy-assotsiativ qatlamni ham o‘z ichiga oladi [1]. Tadqiqotchilar fikricha, faqat muayyan madaniyat uchun dolzarb va ahamiyatli hodisalar konsept darajasiga ko‘tariladi, ya‘ni shu hodisa atrofida ko‘plab so‘z birikmalari, obrazli ifodalar, hatto maqol va matallar shakllanadi [1]. Konseptning madaniy qatlamini asosan qadriyatlar va stereotiplar tashkil etadi. J.Bartmiński kabi etnolingvistlar konsept tarkibida xalqning baholash mezonlari (yaxshi-yomon, muhim-ahamiyatsiz kabi) hamda ushbu hodisa haqida jamiyatda shakllangan odatiy tasavvurlar (stereotiplar) mujassam bo‘lishini ta’kidlaydi [6]. Masalan, “farzand” konsepti o‘zbek va nemis madaniyatida umumiy jihatdan “ota-onaning baxti”, “kelajak poydevori” kabi ijobiy qadriyatlarga bog‘lanadi. Bu qadriyat qatlami bo‘lsa, ayni paytda farzandning “sho‘x”, “beg‘ubor”, “qaram”ligi haqidagi tasavvurlar stereotipik qatlamni tashkil etadi. Lingvokulturologik tahlilda ana shu qadriyat va stereotip qatlamlarini aniqlashga alohida e’tibor qaratiladi, chunki ular konseptning milliy-madaniy rangini belgilovchi muhim unsurlardir [6].

Germaniyada konseptlar odatda yuqorida qayd etilgan freym modellashtirish yordami bilan tahlil qilinadi (A.Ziem, D.Busse va boshqalar). Masalan, nemis tilida tuzilgan FrameNet kabi elektron ma’no lug‘atlarida so‘zlar mazmuni ularning tegishli freymlari orqali tizimli ravishda bayon etiladi. D.Busse o‘z asarlarida konseptlar va ularning o‘zaro aloqalarini freym nazariyasi yordamida tadqiq qilib, tushunchalar iyerarxiyasi hamda konseptual mazmunning vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishini ko‘rsatib bergan [8]. Nemis olimlari, shuningdek, konseptlarni nutqiy jarayonda tahlil qilishga e’tibor qaratib, ularni tarixiy va ijtimoiy diskursda o‘rganishgan. Xususan, Begriffsgeschichte – tushunchalar tarixi yondashuvi doirasida konseptlarning tarixiy-madaniy diskurslardagi evolyutsiyasi va o‘zgarishi tahlil qilinmoqda [8]. Demak, nemis tilshunosligi doirasida konsept tadqiqi kognitiv (freyimli) modellashtirish hamda diskurs tahlilini uyg‘un qo‘llashi bilan ajralib turadi.

Yuqoridagi nazariy yondashuvlar “farzand” (o‘zbek tilida) yoki Kind (nemis tilida) konseptini tahlil qilishda qo‘llanishi mumkin. Freym yondashuvi orqali “farzand” konsepti oila freymi tarkibida modellashtiriladi, bu freymda ota, ona, bola singari asosiy komponentlar mavjud bo‘lib, ular o‘rtasidagi munosabatlar va

voqealar (farzandning tugʻilishi, tarbiyasi, huquq va burchlari va hokazo) konsept mazmunini belgilaydi. Fillmor misolida koʻringanimizdek, “yetim” tushunchasini toʻlaonli anglash uchun uni ota-ona konseptlari ishtirokidagi oila freymi kontekstida tasavvur qilish zarur boʻladi [9], “farzand” konsepti ham faqat “ota-ona”, “oilaviy rishta” kabi tushunchalar bilan birgalikda maʼno kasb etadi. Prototip yondashuvi esa “farzand” tushunchasining eng tipik vakili va periferik misollarini aniqlashga qaratiladi. Psixolingvistik tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, odamlar uchun “bola” soʻzining prototipi taxminan 5-10 yosh atrofida, ota-onasiga toʻla qaram boʻlgan yosh boladir. Goʻdak yoki oʻsmir esa bu kategoriyaga nisbatan noanʼanaviyroq misol sifatida qabul qilinadi. Shuningdek, “farzand” konsepti doirasida oʻgʻil bola va qiz bola obrazlari ham mavjud boʻlib, ayrim madaniyatlarda ularga nisbatan turlicha stereotipik tasavvurlar (masalan, “oʻgʻil – sulolaning davomchisi”, “qiz – mehmondoʻstlik timsoli” kabi) shakllangan boʻlishi mumkin. Prototipik tahlil konsept tarkibiy elementlarini ularning namunasiga yaqinlik darajasiga koʻra tartiblab, yadroviy va periferik qismlarini ajratishga yordam beradi.

Lingvokulturologik talqin esa “farzand” konseptining milliy madaniyatdagi oʻrnini aniqlashga yoʻnaltirilgan. Bunda jamiyatning ushbu tushunchaga bergan ahamiyati (masalan, farzandni “ota-ona boyligi” deb eʼzozlash) va keng tarqalgan stereotiplari (masalan, “farzand – begʻubor, shoʻx boʻladi” degan tasavvur) tahlil qilinadi. Konsept tarkibidagi qadriyat qatlami orqali xalqning mentaliteti va ideallari aks etadi, stereotip qatlami esa uzoq davr mobaynida shakllangan ijtimoiy tasavvurlarni namoyon etadi [6]. Masalan, nemis madaniyatida Kind konsepti atrofida Kinderfreude (“bolalar quvonchi”), Kindergeld (“bola puli” – davlat tomonidan bolali oilalarga beriladigan nafaqa) kabi atamalar shakllangan boʻlib, ular orqali nemis jamiyatida bolalarga beriladigan eʼtibor va qadriyatlar ifodalanadi. Oʻzbek madaniyatida esa “farzand” atamasi bilan bogʻliq “farzandlik burchi”, “farzand qadrini bilmoq” kabi birikmalar orqali ota-ona hurmati, oilaviy masʼuliyat singari milliy qadriyatlar aks ettiriladi. Koʻrinib turibdiki, har bir madaniyat “farzand” konseptiga oʻziga xos maʼno yuklaydi, shu bois uni tahlil etishda

lingvokulturologik yondashuv qo'llash konseptning boy va rang-barang mazmun qirralarini ochishga xizmat qiladi.

Muhokama (Discussion)

Turli ilmiy maktablar konsept tushunchasini turlicha ta'riflagan. Masalan, E.Rosch konseptni kategoriya sifatida ko'rib, uning tarkibini an'anaviy chegaralarga ega mantiqiy toifadan ko'ra prototipik tuzilma deb ta'riflagan (ya'ni konsept markazida eng tipik namuna va undan uzoqlashgan sayin belgi-xususiyatlar susayib boradi) [10]. Klassik Aristotelcha yondashuvda tushuncha qat'iy belgilangan chegaralarga ega deb qaralsa, Rosch tadqiqotlari ko'plab tabiiy kategoriyalar xira chegarali va markaz-periferik tuzilmaga egaligini ko'rsatdi. C.Fillmore esa konseptual ma'noni alohida izolyatsiyada emas, balki tegishli bilim doirasi frame (freym) ichida talqin qilish kerakligini ta'kidlagan. Unga ko'ra, har bir so'z ma'nosi tegishli semantik ramka bilan uzviy bog'liq holda anglashiladi masalan, "ota" va "o'g'il" tushunchalari yagona oila freymi doirasida mazmun kasb etadi va faqat shu kontekstdagina to'liq tushuniladi. Fillmor misollarida til birliklarining ma'nosi (masalan, "ota" atamasi) orqaplandagi semantik ssenariysiz, ya'ni ota-ona-farzand munosabatlariga doir bilimlarsiz to'laqonli anglashilmasligi ko'rsatilgan [9].

G.Lakoff va M.Johnson konseptlarni metaforik asosda izohlab, inson ongi ko'pincha abstrakt tushunchalarni konkret tasavvurlar orqali qabul qilishini ko'rsatdilar. Ularning mashhur asarida keltirilgan *Vaqt – bu pul* modeli bunga yaqqol misoldir. Masalan, ingliz tilidagi "Time is money", "You're wasting my time" kabi iboralar zamirida vaqt konsepti pul konseptiga qiyosan, ya'ni iqtisodiy boylik shaklida tasavvur qilinishi yotadi [4]. Demak, Lakoff va Johnson insonning ko'plab abstrakt konseptual tuzilmalari metafora orqali shakllanishini isbotlab, til va tafakkur bog'liqligini yangi qirradan ochib berdilar.

A.Wierzbicka esa konseptga yanada antropologik ta'rif beradi. U konseptni "ideal olam obyekti" deb atab, bu obyekti til orqali nom oladi va shu nom vositasida xalqning real voqelik haqidagi madaniy tushunchalarini aks ettiradi [1]. Wierzbicka nazarida har bir til o'ziga xos madaniy "kalit so'zlar"ga ega bo'lib, ular orqali o'sha xalq uchun muhim bo'lgan konseptlar ifodalanadi. Masalan, yapon tilidagi "甘え"

(amae) tushunchasi yoki daniy tilidagi “hygge” tushunchasi muayyan xalq madaniyatiga xos bo‘lgan murakkab konseptlardir va ularning mazmunini ochish uchun maxsus madaniy-semantik tahlil talab etiladi. Shunday qilib, Wierzbicka har bir xalq dunyoqarashini o‘sha tildagi bazaviy konseptlar va ularning tahlili orqali tasvirlash mumkinligini ko‘rsatgan.

Sharqiy Yevropa lingvistik maktablarida konsept tushunchasi ko‘pincha milliy ong va madaniyat prizmasida talqin qilinadi. Yu.S.Stepanov konseptni inson ongidagi “madaniy hujayra” deb atagan bo‘lib, uning tarkibini tarixiy rivojlanib borgan qatlamli tuzilma sifatida tasvirlagan [1]. Stepanov talqiniga ko‘ra, konseptning yadrosi eng muhim asosiy belgilardan iborat bo‘lib, qo‘shimcha (passiv) qatlamlar vaqt o‘tishi bilan hosil bo‘lgan ikkilamchi ma’nolarni hamda so‘zning etimologik ichki formasini qamrab oladi. Konsept, Stepanov fikricha, insonning muayyan bir “dunyo parchasiga” oid bilimini ifodalovchi mental tuzilmadir va u orqali shaxs ham, butun jamiyat ham o‘zining qadriyatlar yo‘nalishini aks ettiradi. Ya’ni, konsept tarkibida ham umumxalq uchun tushunarli bo‘lgan umumiy xususiyatlar, ham individual nutq tajribasiga xos bo‘lgan nozikkina ma’no nyuanslari mujassam bo‘lishi mumkin [1]. J.Bartmiński boshchiligidagi etnolingvistlar konseptni xalqning lingvistik dunyoqarashi unsuri sifatida talqin qilishadi. Ularning yondashuvida konsept – bu kollektiv ongning diskret birligi, millatning tarixiy xotirasida saqlanuvchi va til vositasida ifodalangan bilim mohiyatidir. Masalan, Bartmiński konsept mazmunini tavsiflashda nafaqat lug‘aviy-semantik belgilarga, balki xalqning mazkur tushuncha haqidagi stereotip tasavvurlari va baholariga ham alohida e’tibor qaratadi. Shu bois u ishlab chiqqan “kognitiv definitsiya” metodida konsept lug‘aviy ma’no + ensiklopedik bilim + obraz + baho kabi komponentlar orqali izohlanadi [6].

Yuqoridagi yondashuvlar orasida qator bahsli masalalar mavjud. Avvalo, konseptning aniq ilmiy ta’rifi borasida yakdil fikr yo‘q. Har bir tadqiqotchi unga o‘z metodologiyasi doirasida turlicha ma’no yuklagan, natijada ilmiy adabiyotda bu atama bir necha farqli ma’nolarda qo‘llanmoqda [1]. Masalan, ba’zi mualliflar konseptni sof psixologik kategoriya desa (individuallarga xos aqliy model),

boshqalar uni lingvokulturologik hodisa (umumxalq ongining birligi) deb ta'riflaydi. Yana bir bahsli jihat konseptning tilga bog'liqligi masalasidir. Ayrim tadqiqotchilar konseptlar til birliklaridan mustaqil holda ongda mavjud bo'ladi, til faqat ularni ifodalash va almashinishga xizmat qiladi, deb hisoblashadi. Masalan, kognitiv semantika vakili V.Evans konseptni "so'z va ekstralingvistik reallik oralig'idagi vositachi" deb atab, so'zlar va ularning ortidagi mental mazmun (konseptlar) dunyo haqidagi bilimni shakllantirishini ta'kidlaydi [1]. Boshqa olimlar, jumladan ko'plab etnolingvistlar, konseptni jamiyat tomonidan til orqali "yaratiluvchi" birlik deb bilishadi, ya'ni til konseptual tuzilmaga bevosita ta'sir ko'rsatadi, konsept milliy til doirasida shakllanadi. Ma'lumki, odamlarning aqliy konseptlari tilga ehtiyoj sezmasdan ham mavjud bo'lishi mumkin, lekin kommunikatsiya jarayonida ular til vositasida shakllantiriladi va uzatiladi. Shunday ekan, zamonaviy yondashuvlar bu masalada murosaga kelgan. Konseptlar real mental birlik sifatida mavjud, ammo til ularni ifodalash va ulashishdagi asosiy vositadir.

Konseptning mazmun chegarasi ham bahsli nuqtalardan biridir. An'anaviy semasiologiyada so'z ma'nosi (demak, konsept)ni faqat uning minimal semalar jamlanmasi (lug'aviy asosiy ma'no) orqali belgilash kuzatilgan bo'lsa, kognitiv yondashuv ma'no tarkibini maksimal darajada keng, ya'ni so'z bilan bog'liq barcha bilim, tasavvur va konnotatsiyalarni ham qamrab olgan holda tavsiflash tarafdoridir [8]. Hozirgi tadqiqotlar ikkinchi yondashuvning samaraliroq ekanini ko'rsatmoqda, chunki konseptning ensiklopedik tavsifi uning boshqa konseptlar bilan aloqasini, nutq-diskursdagi funksiyasini tushunishga ham imkon beradi.

Shu bilan birga, konsept tushunchasining ayrim jihatlari ilmiy hamjamiyatda umumiy tan olingan desak bo'ladi. Birinchidan, konsept – bu mental birlik ekani va u til orqali ifodalanishi (ya'ni, so'z ortida konsept turishi) aksariyat olimlar tomonidan e'tirof etilgan haqiqatdir. Boshqacha aytganda, til va tafakkur orasidagi bog'liqlik, so'z–konsept munosabati zamonaviy tilshunoslikda asosiy tamoyillardan biri sifatida qabul qilingan [8]. Ikkinchidan, konseptlar ko'pincha an'anaviy tasavvur etilgandek qat'iy chegaralarga ega emasligi, balki prototipik (markaziy va periferik) tuzilishga egaligi ham umumiy tan olingan fikrdir. E.Rosch va

boshqalarning tadqiqotlari ko'rsatganidek, tabiiy kategoriyalarning ko'pi aniq chegaralardan ko'ra, tipiklik darajalariga asoslangan holda tashkil topadi. Uchinchi, til ma'nosining ensiklopedik xususiyati ham keng e'tirof etilgan, ya'ni so'z ma'nosini to'liq tushunish uchun lug'aviy ma'no bilan birga uning ortidagi dunyo haqidagi bilimlarni ham hisobga olish lozim. Konsept – lug'aviy ma'no bilan bog'langan bilimlar tarmog'i sifatida qaralishi bugungi kognitiv semantikaning asosiy prinsiplaridan biridir. Nihoyat, ko'pchilik tadqiqotchilar til va madaniyat uzviy bog'liq ekanini va konseptlar bu bog'liqlikda markaziy o'rin tutishini ta'kidlashadi. Haqiqatan ham, til vositasida shakllangan lingvistik dunyo manzarasi aynan konseptlar tizimi orqali namoyon bo'ladi, konseptlar xalqning tarixiy-madaniy tajribasini va qadriyatlarini o'zida mujassam etadi. Shu sababdan, hozirgi davr semantikasida konseptlarni tahlil qilish til-tafakkur-madaniyat birligi tamoyilini hayotga tatbiq etishning muhim usuli sifatida qaralmokda.

Germaniya (nemis xalqi) kontekstida “farzand” konsepti kabi ijtimoiy-madaniy tushunchalarni tadqiq qilish alohida ahamiyat kasb etadi. Avvalo, bunday tadqiqotlar orqali nemis jamiyatining bolalikka doir qarashlari, tarbiya va oilaviy qadriyatlari til birliklari misolida o'rganiladi. Masalan, nemis tilida Kind (bola) so'zi ishtirok etgan maqollar, iboralar va so'z birikmalarini (masalan, Kind und Kegel – bola va homila (butun oila), Kinderspiel – “bola o'yini”, ya'ni juda oson ish) tahlil qilish nemis madaniyatida farzandga beriladigan mazmun va munosabatni yoritadi. Keyinchalik ushbu xulosalarni boshqa tillardagi “farzand” konsepti talqinlari bilan qiyoslash mumkin. Masalan, o'zbek tilidagi “bola” so'zining qo'llanishiga nazar solish orqali umumiy va farqli jihatlar aniqlanadi. Bunday qiyosiy tadqiqotlar madaniyatlararo muloqot uchun nihoyatda muhim sanaladi. Har bir millat vakillari ba'zan bir xil hodisa haqida turlicha konseptual tasavvurga ega bo'lishi mumkin, bu esa tarjima yoki muloqot chog'ida nozik tushunmovchiliklarga sabab bo'ladi. Konseptual farqlarni chuqurroq anglash esa bunday xatarlarning oldini oladi [11]. Masalan, ba'zi madaniyatlarda qarindoshlik terminologiyasi juda batafsil bo'lib, “ota tomonidagi amakivachcha” va “ona tomonidagi amakivachcha” alohida atamalar bilan ifodalanadi, bu kabi farqlar “farzandlik” va qarindoshlik konseptining

madaniy jihatdan qanchalik nozik tabaqalanishi mumkinligini ko'rsatadi. Demak, ijtimoiy ahamiyatga ega konseptlarni bitta milliy madaniyat doirasida chuqur o'rganish va keyin uni boshqalar bilan qiyoslash orqali til va madaniyatning o'zaro ta'sir mexanizmlari haqida muhim ilmiy xulosalar qilish mumkin.

Til va madaniyat kesishmasida konseptlarni o'rganish metodologik jihatdan ham qator samaralar berdi. Bunday tadqiqotlar natijasida lingvistik ma'no tavsifining yangi usullari shakllandi. Jumladan, konseptni ko'p qavatli tuzilma sifatida – notional (tushunchaviy), figurative (obrazli) va value (baholovchi) komponentlardan iborat murakkab konstruksiya sifatida – tahlil qilish metodikasi taklif etildi [1]. Bu yondashuv ma'no tahlilini yanada chuqurlashtirib, so'zning lug'aviy ta'rifigina emas, balki ortidagi madaniy-ma'naviy mazmunni ham hisobga olish imkonini bermoqda. Konseptual tahlil shu tariqa amaliy tilshunoslik yo'nalishlariga (masalan, tarjimashunoslik va leksikografiyaga) ham yordam bermoqda – turli tillardagi konseptual tafovutlarni aniqlash orqali tarjimada ma'no yo'qolishining oldini olish, ekvivalent tanlash kabi masalalarni hal etish osonlashmoqda [11]. Xususan, "farzand" konsepti doirasida o'zbek tilidagi "farzand" va nemis tilidagi Kind tushunchalarini solishtirish kelgusida ushbu so'zlarni o'zaro tarjima qilishda konnotativ ma'nolarni to'g'ri uzatish uchun xizmat qiladi. Umuman olganda, konseptual yondashuvning til va madaniyatni birgalikda o'rganuvchi integrativ metodologiyasi shakllanib, u antropotsentrik tamoyilni tilshunoslik tadqiqotlarining markaziga qo'ydi [6].

Xulosa

Hozirgi tilshunoslikda konsept tushunchasi til va tafakkur o'zaro munosabatini o'rganishda markaziy o'rinni egallaydi. Semantik tahlil jarayonida "konsept" atamasi oddiy "ma'no" yoki "tushuncha" doirasidan chiqib, inson ongidagi bilimlar, assotsiatsiyalar va madaniy qadriyatlarni ham qamrab oluvchi murakkab kategoriya sifatida qaralmoqda. Shu bois konsept nazariyasi tilshunoslikning turli yo'nalishlarini birlashtiruvchi va boyituvchi tushunchaga aylandi.

Kognitiv-semantik va lingvokulturologik yondashuvlar konseptni tadqiq etishda o'zining yuqori samaradorligini namoyish etdi. Kognitiv yondashuv konseptning ichki tuzilmasi, prototipik xususiyatlari va metaforik modellashuvini aniqlashda beqiyos ahamiyatga ega bo'lsa, lingvokulturologik yondashuv uning madaniy-ma'naviy qirralarini, xalq dunyoqarashidagi tutgan o'rnini ochib berishga xizmat qiladi. Ushbu integrativ yondashuv tufayli ma'no tahlili yanada chuqurlashib, til hodisalarini faqat til birliklari doirasida emas, balki inson omili va madaniy kontekst bilan birgalikda o'rganish imkoni paydo bo'ldi.

Yuqoridagi nazariy mulohazalar va ilmiy yondashuvlar asosida "farzand" konseptini tahlil qilish uchun zarur bo'lgan nazariy apparat shakllantirildi. Mazkur maqola doirasidagi izlanish natijalari "farzand" konseptining lingvosemantik va lingvokulturologik jihatlarini keyingi boblarda batafsil tadqiq etishga metodik zamin yaratadi. Kelgusida mazkur konsept misolida olib boriladigan tahlillar kognitiv va madaniy semantika usullarining qo'llanilishini namoyish etib, turli tillarda konseptual tizimlarni qiyosiy o'rganishga hissa qo'shadi, degan xulosaga keldik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Živil Nemickien. "Concept" in Modern Linguistics: the Component of the Concept "Good". – Kaunas College. – P. 1-11. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/62656539.pdf>
2. Tanja Pommerening / Walter Bisang (eds.): Classification from Antiquity to Modern Times. Sources, Methods, and Theories from an Interdisciplinary Perspective. – Berlin / Boston: de Gruyter, 2017. – P. 281-309.
3. Fiveable. (2024, August 1). Rosch's Prototype Theory – Intro to Semantics and Pragmatics. <https://fiveable.me/key-terms/introduction-semantics-pragmatics/roschs-prototype-theory>
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Conceptual_metaphor#:~:text=In%20cognitive%20linguistics%2C%20relating%20conceptual,domains
5. Ergasheva M.Kh. The term linguoculturology and its introduction into science // European Scholar Journal (ESJ). – 2022. – Vol.3. – No.2. – P. 56-57.

6. <https://linguistlist.org/issues/23/3940/#:~:text=The%20linguistic%20worldview%20that%20Bartmi%C5%84ski,conceptualization%29%20and%20steer%20his%2Fher%20action>
7. Koselleck R. Einleitung. In: Brunner, Otto / Conze, Werner / Koselleck, Reinhart (Hrsg.): Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politischsozialen Sprache in Deutschland. – Stuttgart: Klett-Cotta, 1972. ff. Bd. 1. – S. 13-27.
8. Busse D. Frames as a Model for the Analysis and Description of Concepts, Conceptual Structures, Conceptual Change and Concept Hierarchies. In T.Pommerening & W.Bisang (Ed.), Classification from Antiquity to Modern Times: Sources, Methods, and Theories from an Interdisciplinary Perspective. – Berlin, Boston: De Gruyter, 2017. – P. 281-310.
9. Fillmore, C. J. Frame Semantics. In Linguistics in the Morning Calm. – Seoul: Hanshin, 1982. – P. 111-137.
10. <https://www.frontiersin.org/journals/human-neuroscience/articles/10.3389/fnhum.2024.1329628/full>
11. Abdiraxmonova I.Sh. Linguocultural concept as a basic unit of study in linguoculturology // International scientific journal «MODERN SCIENCE AND RESEARCH» - 2025. – Vol.4 – Iss.4. – P. 1311-1316.